

“QARAQALPAQNAMA” ROMAN-ESSESINIŇ JANRLIQ ÓZINE TÁNLIĞI

Palwaniyazova Ayjamal

QMU studenti

Annotaciya

Jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń kórkem janr izlenisi baǵdarındaǵı dóretiwshiligi hám “Qaraqalpaqnama” roman-essesiniń janrlıq ózgeshelikleri haqqında bul maqalada keńirek atap ótilgen.

Gilt sózler. Roman-esse, dóretiwshilik qatnas, subyektiv baha, psixologiyalıq jantasıw, jazıwshı laboratoriyası, publicistikalıq sıpat h.t.b.

T.Qayıpbergenov dóretiwshiliginde qanday da bir jańa mazmun yamasa formanı tańlap alǵanda, onıń teoriyalıq tiykarın úyrenip shıǵadı. Sonlıqtan da jazıwshını jaqsı teoretik dep te ataw múmkin. Ol roman-esse janrıń ózgesheliklerin tolıq úyrenen. Roman-esse janrı eki janrdıń qosılıp sintezleniwinen payda bolǵan janr. Sonlıqtan onda eki janrdıń ózgeshelikleri tolıǵı menen saqlanadı. Sonda ǵana shıǵarmaǵa roman-esse dep aydar taǵıw múmkin. Biz sóz etip atırǵan “Qaraqalpaq nama” roman-essesinde eki janrǵa da tán bolǵan qásiyetler menen qosa, jazıwshınıń jańa dóretiwshilik qatnası, bayanlaw usılı sezilip turadı. Janrlıq ózgeshelikler tómendegi sıpatlarda kórinedi:

1. Obraz jasaw sheberliginde (hám toqıma, hám realistlik obrazlardıń qatnası kórinedi)

2. Xalıq awızeki dóretpeleriniń jiyi qollanıwı hám olardıń avtor tárepinen qayta isleniwinde, tariyxıy faktlerdiń syujetke sińisiwinde

3. Subyektiv pikirlerdiń basımlıǵında h.t.b.

1. Negizinde, “Qaraqalpaqnama” roman-essesinde pútin bir qaraqalpaq xalqınıń obrazı jaratılǵan. “Qaraqalpaqnama” da xalıqtıń tariyxı búgingi kún kózqarasınan, dáwir nápesi menen tıǵız baylanısta sáwlelengen. Bunda avtor poziciyasınıń ózinsheligi sonnan ibarat, tariyxıy shınlıq, kórkem shınlıqqa kóbinese tariyxıy ápsanalar menen ańızlarǵa súyengen halda aylandırıladı. Usı kózqarastan jazıwshınıń kórkem obraz jaratıwdaǵı ózinshelligin, prototipine qatnasın anıqlaw jazıwshı laboratoriyasınıń ózinshelligin belgilewge járdem beredi. “Qaraqalpaqnama” daǵı obraz máselesin izertlewde ózbek ádebiyatshısı H.Umurovtıń tómendegi ádebiy-teoriyalıq juwmaǵın basshılıqqa alǵan maqsetke muwapıq boladı. Ádebiyattanıw iliminde kórkem obraz jaratıwdıń eki usılı basshılıqqa alınadı: 1) jámlew jolı menen obraz jaratıw; 2) prototip tiykarında kórkem obraz jaratıw. [1:40] Jazıwshı bir ǵana dúkanshı yamasa ámeldar hám ishshiniń obrazın jaratıw ushın birneshe usınday kásip

iyeleriniń ómirin úyreniw kerek boladı. Usı úyreniw nátiyjesinde ulıwmalastırılǵan bir obraz jaratıladı. Biz sóz etip atırǵan satıralıq shıǵarmalarda kóbinese jámlew jolı menen obraz jaratıw usılı qollanıladı. Yaǵnıy jazıwshı turmısta ushırasatuǵın hár túrli adamlardı baqlap, olardıń qanday da bir qásiyetlerin alıp bir qaharman obrazına jámleydi hám tipiklestiredi.

Tariyxıy romanda tariyxıy shınlıqtı ashıwǵa keń múmkinshilik berilgen, al essede bul múmkinshilik qısqqa, ıqsham jáne óziniń haqıyqıy nusqasına jaqın beriledi. Bul ilimiy-teoriyalıq juwmaq boyınsha qarayuǵın bolsaq, “Qaraqalpaqnama” dóretpesinde kórkem obraz jaratıwdıń eki usılıda eki janlıq qásiyetlerdiń talabınan kelip shıqqan halda jaratılǵan. Birinshiden, qatardaǵı miynet adamlarınıń pikirlew ózinshelligin esapqa alıp dóretilgen obrazlarǵa shıǵarmadaǵı Kóshe biyi, ǵarrılar, ádebiyat muǵallımı h.t.b lardı atap ótiwimizge boladı. Bularda ápiwayı adamlardıń psixologiyası, oylaw ózgesheligi, átiraptaǵı waqıyalarǵa qatnasındaǵı ózine tánlik esapqa alınǵan. Ekinshiden, shıǵarmada dóretilwshi shaxslar bolǵan Berdaq, Sadıq, Abbaz shayırlardıń obrazları jaratılǵan. Úshinshiden, Aydos biy, Maman biy, Ernazar Alakóz jáne Ámir Temur, Allayar Dosnazarov h.t.b tariyxıy shaxslardıń obrazları oraylıq tulǵalar sıpatında kórinedi. Tórtinshiden, roman-essede jazıwshınıń ómir bayanı keń sáwlelengen. Bunda avtordıń balalıǵınan baslap belgili jazıwshı bolıp jetilisen dáwirine shekemgi waqıyalar gúwası bolamız. Shıǵarmada avtor ózi bas qaharman bolıp qatnasadı. Esse janrıń ózgesheligi de usında kórinedi.

2. T.Qayıpbergenov óz shıǵarmasında kórkem shınlıq jaratıw jolında tariyxıy faktlerdi negizinen eki túrde paydalanǵan: 1) xalıqtıń awızeki dóretilwshiliginiń miyrasları negizinde; 2) óziniń dóretilwshilik fantaziyasında sol xalıq awızeki ádebiyatındaǵı gúrrińlerdi qayta islep, onı analiz etiw hám onnan juwmaq shıǵarıw. Jazıwshıǵa bul usıllardı qollanıw xalıqtıń tariyxın túp dereginen baslap sáwlelendiriwine xızmet qıladı. Máselen, onıń tariyxıy romanlarında ótmishtiń belgili bir dáwirleri ǵana sáwlelendirilgen bolsa, biz talqıǵa alıp atırǵan roman-essede xalıqtıń tariyx arenasına shıǵıw másesinen baslap, XX ásirdiń ekinshi yarımına shekemgi dáwir súwretlengen. Essenıń erkin forması, kompoziciyasınıń iykemlilikigi buǵan imkaniyat jaratqan. Bul – bir. Ekinshiden, essenıń erkin kompoziciyası janrdıń quramında hár qıylı stillik qatlamlardıń bir-biri menen óz ara tásir etisip, avtor ideyasın beriwge xızmet etkenligin kóremiz. Máselen, jazıwshı qaraqalpaqlardıń kórkem tariyxın jazıwda birese ańız-ápsanalarǵa, birese shejirelerge dóretilwshilik qatnas jasaydı. Hátteki, zárúr jerinde epikalıq dástúr jolına salıp avtordıń ózi de yadınan dóretilip jiberedi. Bulardıń barlıǵı bir maqsetke – quramalı dáwir haqıyqatlıǵın súwretlewge xızmet etedi. Sonlıqtan da jazıwshı roman-essede: “...kópshilik ápsanalar mene ángimeler... awızeki toqılǵan ádebiyattıń biziń dáwirimizge kelip jetken mayda-

mayda qıyındıları. Men olardı qurastırıp, jańanıń dárejesin túsindiriw maqsetinde paydalandım.” [3:9]

Birqansha ilimpazlar “Qaraqalpaqnama” shıǵarmasın shejirege jaqın dep te kórsetedi. Bul haqqında f.i.k., docent B.Palwanov mınaday pikirlerin bildirgen: “...Demek, jazıwshı T.Qayıpbergenov XX ásirde shejire jazıw dástúrin málim dárejede dawam ettiriwge úles qostı. Onıń bul dástúrde paydalanıwdaǵı ózgesheligi tómendegi táreplerinde kórinedi: Birinshiden, avtor basqa shejiresilerdey shıǵarmasın shejire dep atamaydı. Ekinshiden, tariyx penen házirgi dáwirde baylanıstırıp súwretleytuǵın qásiyetke iye. Mine usıǵan bola, roman-essede xalıq tariyxı baslı orınǵa shıǵıp, onı jaratıwda shejireden paydalanbaw múmkin emes edi. Sebebi xalqımız tariyxı jazba dereklerde emes, al folklorlıq miyraslar arqalı áwladtan-áwladqa ótip kelgen. Úshinshiden, T.Qayıpbergenovtıń shejirege basqa avtorlarday urıwlıq, elatlıq bóliniwshilik kózqarasınan emes, al folklorlıq miyraslar arqalı ulıwma xalıqlıq kózqarastan jantasadı.

Nátıyjede, kitap xalıqtıń materiallıq hám ruwxıy tariyxınıń, psixologiyası menen úrp-ádetleriniń, ulıwma mentalitetiniń ózinshelligin belgilewde kórkem hújjet wazıypasın atqarıp kelmekte. Sonıń ushın ol ózbek, rus tillerine awdarılıp, keń jámiyetshiliktiń qızıǵıwshılıǵına miyassar boldı.” [2:85] Bizińshe, “Qaraqalpaqnama” roman-essesinde shejire janrıńıń elementleri bolǵanı menen de ol ádebiy kórkem shıǵarma. Shejireniń janrlıq sıpatı pútkilley basqasha.

3. T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaqnama” roman-essesini onıń basqa tariyxıy shıǵarmalarınan súwretlengen waqıyalardıń avtorıń basınan keshirgenligi menen de ayırıqshalanadı. Yaǵnıy, essenıń qaǵıydasına bola, avtor obrazı, onıń ózligi birinshi planda beriledi. Avtor waqıyalardıń bayanlawshısı bolıp ta, qaharman bolıp ta shıǵarmada kórinedi. Sonlıqtan da avtobiografiyalıq sıpattaǵı maǵlıwmatlardıń kópshiligin usınıń menen de túsindiriwge boladı. Avtorıń bunday shıǵarmaǵa qatnası onıń subyektiv pikirleriniń kóp bolıwına da imkaniyat jaratıp beredi.

Máselen, dóretpesiniń birinshi bóliminde jazıwshınıń balalıq dáwiri, ekinshi bólimde eresek jastaǵı insan obrazı, aqıl-násiyat beriwdi óziniń parızı dep biletuǵın qaharman menen ushırasamız. Usıǵan sáykes essenıń birinshi bólimi menen ekinshi bóliminiń waqıyalardı bayanlaw stili, turmıs waqıyaların avtorıń bahalaw ólshemi tariyxıy waqıyalarǵa qatnası arasında úlken parqı bar. Birinshisinde, qorshaǵan ortalıqtaǵı, jámiyettegi hádiyseler menen waqıyalardı bahalawda sadalıq, isengishlik, ápiwayılıq, tańlanıwshılıq qusaǵan sıpatlar bayanlawshı tilinde basım orındı iyelese, ekinshi bólimde úlken ómirlik tájiriybege iye adamlarǵa tán saldamlılıq, aqıllılıq hár bir turmıslıq waqıyadan tereń máni izlew, filosofiyalıq pikirlewge meyillik h.t.b belgiler avtorlıq bayanlawdıń ózgesheliklerin belgilegen. Sonday-aq avtorıń subyektiv qatnasları shıǵarmadaǵı filosofiyalıq, didaktikalıq uǵımlardı bayıtıwǵa xızmet etken.

Máselen, “Jaslıgımda qaysınday ğarrınıń xızmetin etsem de báriniń pátıyası birew edi: “Ómirińniń nurı sónbessin” deytuğın edi. Óz waqtında men bul algıslarğa tereń túsınbey, “Jaman bolsa nege túndi jaratqan?” dep ózime ózim soraw beretuğın edim. “Tún jaqsı” deytuğın edi qawın urlıqqa baratuğın balalar. “Tún jaqsı” deytuğın edi mağan xat tasıtatıuğın ashıqlar. Soń bilsem, ğarrılardıń “Ómirińniń nurı sónbessin” degeni ómirinde seniń menen sırlasatuğın, sóylesetuğın, seni tilaytuğın adam bárqulla bolsın” degeni eken.” [3:26]

Bul jerde avtordıń jeke psixologiyalıq qatnası, ómirge hám turmıslıq jağdaylarğa bolğan múnásibetlerin kórsetip beredi. Avtobiografiyalıq qatnastıń dawamlılıǵı roman-essenıń aqırına shekem dawam etedi. Kópshilik roman-esselerde shıǵarmalarğa bolğan kórkem-poetikalıq qatnas bildiriledi.

Juwmaq ornında sonı aytıp ótiw múmkin, T.Qayıpbergenovtıń prozası – ushan teńiz. Al onıń publicistikası óz aldına dúnyanı payda etedi. Kórkem shıǵarmalarındaǵı sheberliktiń publicistikalıq shıǵarmalarına ótkenligi, roman-esselerinde yamasa esselerinde subyektivizm biraz jıraqlasıp, kórkemlilikke kóbirek bet burǵanlıǵı, qaraqalpaq xalqınıń milliy ózgesheligi, etnografiyası, mádeniyatı menen óz aldına kóz taslanıp, pútkil dúnyaǵa málim boldı. “Qaraqalpaqnama” roman-essesiniń ideyalıq, tematikalıq, janrlıq ózgeshelikleri ğárezsizlik jıllarınan aldınǵı dóretpelerdiń arasında, usı dáwirde ayırıqsha pafos penen kórsetip bere alǵanlıǵı menen qunlı. Túrkiy xalıqlar ádebiyatında birinshilerden bolıp jazılǵan shıǵarma hár eki janrdıń talapların ózinde tolıq qamtıǵan kórkem ádebiy shıǵarma sıpatında bahalawımızǵa boladı. “Qaraqalpaqnama”, “O, dúnyadaǵı atama xatlar” shıǵarmasınıń túrli xalıq aralıq sıylıqlarǵa (Maxmud Qashǵariy atındaǵı hám M.Sholoxov atındaǵı xalıq aralıq sıylıqlar) miyassar bolǵanlıǵı bul dóretpelerdiń bahalı ekenligin tolıq kórsetip ótiwimizge boladı. Bunday xalıq aralıq kólemdegi ardaq jazıwshınıń búgin úlken mártebege, húrmetke iye bolǵanlıǵınıń bir deregi bolıp esaplanadı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR: (REFERENCES)

1. Umarov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. Toshkent. A.Qodiriy nomidagi xalq me’rosi nashriyoti. 2004
2. Палъанов Б.Н. Хәзирги қарақалпақ әдебиятында эссе жанры. (Жанрдың пайда болыуы, қәлиплесиуи, шеберлик мәселелери). Автореф...канд.дисс.фил.наук. Нөкис. 2007
3. Қайыпбергенев Т. Қарақалпақнама. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1998